

NAPJAINK CSALÁDI KOMMUNIKÁCIÓJA

Schirm Anita ózdi pályázónk kisebb részben résztvevői megfigyelést, nagyobb részben kérdőíves módszert alkalmazva készítette el pályaművét az NKÖM Nyelv és nyelvhasználat a családban címmel meghirdetett pályázatára, értekezése függelékében megadva az általa összeállított kérdőív szövegét, az adatközlőkre vonatkozó fontosabb információkat és a felhasznált művek jegyzékét is. A tanulságos pályamunkát a tartalomjegyzék kivételével, amely egy ilyen, aránylag kis terjedelmű munkából helytakarékosság céljából bátran elhagyható, teljes egészében közöljük.

(G. L.)

1. BEVEZETÉS, A DOLGOZAT TARTALMI KÉRDÉSEI

A család mint alapvető biológiai és kulturális egység fontos szerepet tölt be az életünkben. Mindannyian beleszületünk egy családba és család(ok) tagjaiként élünk. Családban szocializálódunk, itt tanulunk meg beszélni és itt sajátítjuk el az alapvető magatartás- és érintkezésformákat is. A nemzedékek közti kommunikációnak is a család a legfontosabb színtere. Nyelvhasználatunk folyamatos átalakulásban van, s ez az átalakulás a családi kommunikációban is tetten érhető. Egyrészt maga a család szerkezete és funkciója is változáson ment, illetve megy át, másrészt a társadalmi kommunikációs formák is visszahatnak a családi nyelvhasználatra és érintkezéskultúrára is.

Dolgozatomban napjaink családi kommunikációjával foglalkozom, gyűjtött példaanyag alapján elemzem ezt a társadalmi nyelvváltozatot. Célom annak megmutatása, hogy napjainkban a családi nyelvhasználat átalakulóban van, s ezt a változást – részben – a körülöttünk zajló társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok is befolyásolják. Nem elméleti feltevésekre vagy szakirodalmi leírásokra alapozom állításaimat, hanem gyűjtött anyag alapján mutatom be napjaink családi kommunikációjának jellegzetességeit. Az adatgyűjtési módszerek leírása után a családhoz kötődő néhány olyan alapvető szociálpszichológiai fogal-

mat ismertetek, amelyek szükségesek a családon belüli nyelvhasználat értékeléséhez. Majd a kapott adatokat mutatom be témaköröként rendszerezve.

2. ALKALMAZOTT MÓDSZEREK

Az adatgyűjtés során kétféle módszerrel dolgoztam: résztvevői megfigyeléssel, illetve kérdőívvel. Az első módszert csak néhány családnál tudtam sikeresen alkalmazni, elsősorban saját családomban, illetve közeli barátok és ismerősök esetén. A résztvevői megfigyelés ugyanis csak akkor tekinthető megbízható módszernek, ha tisztában vagyunk a megfigyelendő család felépítésével, viszonyaival, szokásaival. E vizsgálati mód előnye, hogy teljesen spontán kommunikációs események részeseiként hiteles információkhoz juthatunk. Viszont bizonyos etikai problémákat vet(het) fel ez az adatgyűjtési forma. A másik adatgyűjtési módnál, a kérdőíves felmérésnél viszont a hitelesség torzulásával lehet számolni, ugyanis nem tudható biztosan, mennyire őszintén és lelkiismeretesen töltik ki az adatközlők a kérdőíveket. Azért választottam mégis másik módszerként a kérdőívezést, mert így egyszerűen és gyorsan viszonylag nagy mennyiségű és könnyen összevethető nyelvi anyag feldolgozására nyílt lehetőségem. Hagyományos (papír alapú), illetve interneten közzétett kérdőívvel¹ is dolgoztam a vizsgálat során. A kérdőívet a függelék első részében közlöm. A kérdések a családi nyelvhasználatra irányulnak, arra, hogy milyen napjaink családi kommunikációja, milyen magatartásformák és társalgási (illem)szabályok érvényesülnek benne. Nem egy bizonyos családnak a nyelvhasználati szokásait vizsgálom tehát, hanem a családnak mint társadalmi nyelvváltozatnak a nyelvét mutatom be. Mivel a családon belül a magatartásformák és a társalgási szabályok érdekeltek, ezért a nyelvi szintek közül a pragmatikára helyeztem a hangsúlyt, ahogy az a kérdőívben is kitűnik.

Összesen harmincnégy személy töltötte ki az általam készített kérdőívet. Adatközlőimnek a kérdőív kitöltése során névtelenséget ígértem, ám életkorukat, lakóhelyüket, foglalkozásukat és a családban elfoglalt helyüket meg kellett adniuk. Informátoraim adatait a függelék második részében közlöm, név helyett számmal különböztetve meg őket egymástól. Dolgozatomban később ezekkel a római számokkal utalok egy-egy adatközlőre.

¹ Az internetes kérdőív a következő címen érhető el: <http://petra.hos.u-szeged.hu/~ozd/kerdoiv.txt>.

Az adatközlők kiválasztásánál arra törekedtem, hogy egy családból lehetőleg csak egy adatközlőm legyen, továbbá, hogy életkor, családban elfoglalt hely és foglalkozás tekintetében ne legyen homogén a mintám, hanem minél nagyobb szórást mutasson. A minta kis méretéből és a mintaválasztás jellegéből adódóan az elvégzett vizsgálat nem tekinthető reprezentatívnak a magyar lakosságra nézve, csupán egy felmérés adatközlőim családi kommunikációjáról. Mivel azonban nem csupán egy-két család nyelvi szokásaiba nyílt lehetőségem betekinteni, hanem több mint harminc család kommunikációs szokását vizsgáltam, ezért megkísérlek bizonyos általánosításokat levonni.

3. A CSALÁD FOGALMA

A család mint társas-társadalmi jelenség alapvető biológiai és kulturális egységnek tekinthető. A család fő funkciói: az elsődleges szocializáció, a gyerekevelés, a mentális szolgáltatás, a támogatás, a javak elosztása és a közös fogyasztás. A család működésének meghatározója az állandóság és a változás. Minden család különböző életciklusokon megy át², s a családtagok viszonylagos állandóságán kívül ezekre a szakaszokra az egymáshoz viszonyított nagyfokú változatosság jellemző. Dolgozatomban az egyes életciklusokra jellemző kommunikációs módokkal nem foglalkoztam, helyette a családra/adott családokra jellemző általános (minden életciklusban megfigyelhető) nyelvhasználati módot mutatom be.

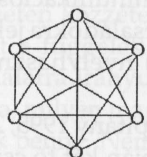
A szociálpszichológiai szakirodalom (Kapitány–Kapitány 1995, 2000) a gyermeknevelési stratégiák és értékrendszerek alapján két fő család-típust különböztet el: az ún. szokáskövető, hagyományörző családot és az individualisztikus családot³. A hagyományörző családnál a nevelés célja

² Ilyen életciklusok a következők: 1. házasságkötés utáni időszak; 2. a gyerek születésétől a kisdedkorig tartó időszak; 3. kisgyermekes család; 4. iskolás gyermeket nevelő család; 5. serdülőkorú gyermeket nevelő család; 6. a gyermekét kibocsátó család; 7. magára maradt aktív/inaktív család.

³ Egyéb családcsoporthatásokkal is lehet találkozni a szociálpszichológiában. Az integráltság foka szerint például meg lehet különböztetni a szövetséget (a tradicionális családstruktúrához áll közel), a fúziót (lazább szerkezeti forma) és a társulást (az 'Én' előtrébe kerül a 'Mi'-vel szemben). A kohézió hatása és a kompetenciaviszonyok szimmetrikussága szerint pedig az alábbi négy család-típust szokás elkülöníteni: (i) autokratikus szellemű, nem kohéziós család; (ii) autokratikus szellemű, kohéziós család; (iii) egyenlősítő szellemű, nem kohéziós család; (iv) egyenlősítő szellemű, kohéziós család.

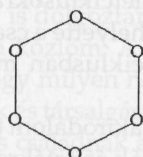
a gyerek bebecsiszolása egy hagyományrendszerbe. Itt erősen szabályozottak a kapcsolatok, az egyén a közösségtől függ, az érzelmek kimutatása visszafogottabb, bizonyos problémák és témák pedig tabu. Ezzel szemben az individualisztikus család az egyén jelentőségét emeli ki, s itt a nevelés célja a gyermek egyéni képességeinek a felszínre hozása. Az önállóság, a kreativitás, a tehetség és az egyediség jelentik a fő értéket ebben a családtípustban. A kérdőívvel azt is vizsgáltam, hogy a kétféle családmodell közül melyik érvényesül ma erősebben a családokban.

A család a társas-társadalmi egységén túl egy speciális csoportnak is tekinthető, mégpedig a kiscsoport (3-12/15 fő) egyik megvalósulási formájának. A családot más csoportoktól az különbözteti meg, hogy különmű személyekből áll, akik különböző generációkhoz tartoznak, továbbá a család reprodukálja önmagát. A család kettős vezetésű kiscsoport, hisz egyfelől az apa, másfelől az anya irányítja a családot. A kiscsoporton belüli kommunikációt különböző modellekkel szokás ábrázolni, aszerint, hogy a csoport résztvevői (a családtagok) között milyen irányúak a kommunikációs kapcsolatok. A hálózatoknak a következő öt fő típusát lehet megkülönböztetni⁴: „mindenki kommunikál mindenkivel” (a. ábra), kör (b. ábra), lánc (c. ábra), villa (d. ábra), kerék (e. ábra).

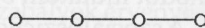
a. ábra

„mindenki kommunikál mindenkivel”

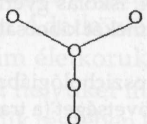
b. ábra

„kör”

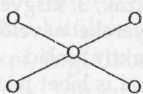
c. ábra

„lánc”

d. ábra

„villa”

e. ábra

„kerék”

⁴ Lásd Fülöp 1996; illetve elektronikus változatban: <http://www.mek.uif.hu/porta/szint/tarsad/konyvtar/informat/azinform/html/kommkis.html>

A családban zajló kommunikációra az első forma a jellemző, vagyis a legtöbb esetben mindenki kommunikál mindenkivel. Időlegesen vagy véglegesen is módosulhat azonban ez a kommunikációs mód, például, ha a családtagok összevesznek egymással, és nem hajlandók a direkt beszélgetésre. Ilyenkor harmadik, közvetítő félen keresztül zajlik az információk áramlása, vagyis körszerű a kommunikációs hálózat.

Általános, hogy a kiscsoport (a családok) tagjai között kialakul egy olyan nyelvi kód, amelyet más csoportok/családok tagjai csak nehezen vagy egyáltalán nem értenek meg. Ennek oka egyrészt az intimitásra való törekvés, másrészt a gyereknyelvi kreativitás és produktivitás, illetve az egyéni nyelvjáték létrehozására való igény. A kitöltendő kérdőívben a családon belüli sajátos nyelvi kódrendszerre is rákérdeztem (lásd kérdőív, 17. kérdés).

A család bizonyos értelemben parányi modellje a társadalomnak. A család szerkezete, szabályrendszere és az ehhez kötődő kommunikációs sémák mintaként szolgálnak a többi társas viszonyhoz. Vagyis a családban elsajátított hierarchikus szerepek (alá-, fölé-, mellérendeltség) és ezek nyelvi kifejeződései hatással lesznek az egyéb csoportokban használatos viselkedés- és kommunikációs formákra, amik aztán később visszahatnak a családon belüli nyelvhasználatra. Vagyis a család és a társadalom között a nyelvhasználatot tekintve egymást feltételező, kölcsönös kapcsolat áll fenn.

4. EREDMÉNYEK

4.1. CSALÁDSZERKEZET

Kérdőívem elején arra kértem adatközlőimet, hogy írják le családjuk szerkezetét: kik és hányan tartoznak a szűkebb és a tágabb családjukhoz, illetve, hogy ezek közül kikkel kommunikálnak rendszeresen. Azért tartottam fontosnak a családszerkezet felvázolását, mert az volt az előfeltevésem, hogy ez bizonyos mértékig szerepet játszik a nyelvhasználatban, illetve az érintkezés- és viselkedéskultúrában. Továbbá kíváncsi voltam arra is, hogy a fentebb bemutatott kétféle családmodell (hagyományörző és individualisztikus család) milyen mértékben van jelen napjaink családtípusaiban. A mintámban a leggyakoribb családtípus az egy-, illetve kétgyermekes teljes család volt, de nagyon sokféle családvariáció előfordult adatközlőim között.

A kérdőívkitöltőknél általános volt, hogy a „család” fogalmát eléggé szűken kezelték. Hiába kérdeztem rá a „tágabb család” fogalmára is, hogy kik és hányan tartoznak bele, adatközlőim többsége csak a legközelebbi hozzátartozóikat, azaz az együtt élő családmagot (házastárs, szülők, nagyszülők, testvérek, gyerekek, unokák) sorolta fel. A tágabb rokonságot (nagynénik, nagybácsik, unokatestvérek, keresztszülők, sógor, sógornő) sokkal kevesebben említették meg. Ennek megfelelően a kommunikáció gyakoriságára vonatkozó kérdésre azt a választ kaptam, hogy a szűk családdal, a családmaggal rendszeres, napi kapcsolatban vannak adatközlőim, míg a tágabb családdal csak nagyon ritkán, havonta, félévente, évente találkoznak. Olyanok is akadtak a mintában, akik a tágabb családjukkal nem is tartják a kapcsolatot. A kapott adatok alapján úgy tűnik, hogy a régi, „klasszikus” nagycsalád (ahol több, akár három-négy nemzedék él együtt egy fedél alatt, és a tágabb rokonság is rendszeresen és gyakran találkozik) modellje ma már nem jellemző. Ha a szűk családmagot nézzük, napjainkban egyre több a két, három vagy négy tagból álló család, és egyre kevesebb az ennél nagyobb létszámú. A családok széthullása és a csonka családok számának növekedése is jellemző. A családbeli szerepek és hierarchiaviszonyok is átalakuláson mentek át az elmúlt pár évben, évtizedben, azaz a klasszikus családszerkezet mára már felbomlott. Régen a család-fenntartók az apák voltak, az anya feladata pedig főként a gyermeknevelés volt. Ehhez az egyszerű családmódelhez képest ma rengeteg variánsal kell számolni. A pénzt kereső és a családot ellátó egyén nem feltétlenül azonos sem a férfival, sem a családfővel, az eltartott pedig nem mindig a feleséggel, a gyerekekkel vagy az öregekkel esik egybe. Vagyis a korábbi egyértelmű hatalmi viszonyok átstrukturálódásával kell számolni. A szülők abszolút tekintély volta csökkent, a szülők és a gyerekek viszonya egyenrangúbbá vált, s ez – ahogy a kérdőív kérdéseire adott válaszok is mutatják – megfigyelhető a gyerekeknek a hozzájuk intézett, velük szemben alkalmazott nyelvhasználati módjában is.

A családszerkezet, a szűkebb társas kapcsolathálózat kihathat az emberek kommunikációs módjára. Hiszen a család is a társadalomba tagolódik bele. Így amilyenek a viszonyaink, olyanok köszönéseink, megszólításaink, nyelvi fordulataink. Az alábbiakban ezt mutatom be részletesen.

4.2. TEGEZŐ ÉS NEMTEGEZŐ FORMÁK ÉS A HIERARCHIA

A kérdőív első nagy kérdéscsoportja (2., 3. és 4. kérdés) a tegeződésre és a magázódásra vonatkozott, illetve ennek kapcsán a családon belüli hierarchiának a magázás általi kifejeződésére. Adatközlőim több mint

70%-ának a családjára a tegeződés jellemző, azaz minden családtag tegez mindenkit, nemre, korra, foglalkozásra, családi kapcsolatra való tekintet nélkül. A „tegeződős” családban élő adatközlőim számára a családon belüli tegeződés teljesen természetes, a családi intimitásnak és közvetlenségnek a kifejeződése ez a nyelvhasználati forma. A mintám 30%-ában azonban jelen vannak még a családon belül a nemtegező formák is. A következő rokoni viszonyokban számoltak be adatközlőim a nemtegezésről: az unokák magázzák nagyszüleiket (2 család); a férj, illetve a feleség tessékeli, tetszikeli házastársa szüleit (6 család). Többen megemlítették, hogy ma ugyan már nincs magázódás a családjukban, korábban (szüleik, illetve nagyszüleik idejében) azonban természetes volt az idősebbek és a távolabbi családtagok magázása, tetszikelése, meghatározott szabályok és megszólításrendszer alapján. A nemtegező formákat is használó családokban a tegeződés és magázódás rendje az életkortól, a rokonsági foktól és a hagyománytól függ. A három tényező közül a hagyomány, a szokás szerepe a legerősebb. Egyik adatközlőm (iii-as számú) így ír erről: *„Nem függ a kortól, hanem én például mindig is tegeztem a szüleimet, így az én két fiam is beleszületett ebbe a hagyományba, ők is tegeznek a Nagyit”. Az is előfordul azonban, hogy a korábbi családi hagyomány, a megszokás szerepe nagyon erős, így a nemtegező formák továbbra is fennmaradnak. xxxii-es számú kérdőívkitöltőm véleményét idézve: „A férjem családjának idősebb tagjait magázom. Így alakult. Ha megkérném őket, bizonyára tegeződhetnénk, de nem áll rá a szám”. Mindazonáltal a nemtegező formák használatának ma már a családon belül nincsen olyan erősen szabályozott rendszere és gazdag formavilága, mint régebben volt. A maga, tetszik, tessék, és a különböző körülíró nem tegező formák közti választás már nem annyira a hagyománytól, hanem az egyén nyelvi kompetenciájától függ.*

Sokan úgy vélik, hogy a nemtegező formák használata nem csupán egy nyelvi hagyomány továbbélése, hanem a tisztelet kifejezése is az idősebbekkel, a szülőkkel, nagyszülőkkel szemben. 70 éves adatközlőm írását idézve: *„A kis menyeim – bár felhatalmazásuk van a tegezésre –, de ők – ahogy mondják: tiszteletből – magáznak és »a Papát nem tegezük«.* Ez a magázó forma teljesen laza és formáságoztól mentes.” Ugyanez az adatközlőm azonban arról is beszámol, hogy a tiszteletet nem csupán a nemtegező formák által lehet kifejezni, így állhat elő olyan helyzet, hogy őt a menyei magázzák, viszont a legidősebb családtagot, adatközlőm édesanyját, aki 96 éves, mindenki a megfelelő tisztelettel kezeli, annak ellenére, hogy őt nem magázzák, hanem tegeznek. Nem mindegy azonban az sem, hogy a tegezésnek milyen formája érvényesül a családban

az idősebb családtaggal vagy a távolabbi rokonokkal szemben. Egyik kérdőívkitöltőm a következőt nyilatkozta erről: „Az idősebbek engedélyével tegeződöm, de a tisztelet jeleként a névéhez teszem a bácsi vagy a néni megszólítást”.

Az idősebbek ma már sokkal megengedőbben állnak a tegező formákhoz, mint régebben, vagyis nem csupán engedik, hanem el is várják a tegezést. Úgy tűnik tehát, hogy manapság a nemtegező formának már csak a házastárs szüleinek, illetve az idősebb generációhoz tartozó rokonok megszólításában van szerepe (vö. Domonkosi 2002: 113). A családon belüli általános tegeződés értelmezhető a család megváltozott funkciójának a nyelvi jelölőjeként is. Ideális esetben nem csak egy egyszerűbb nyelvi forma megszokásáról és használatáról van szó, hanem a nyelvi elem mögött bizalom és intimitás húzódik meg. Természetesen tudunk ez alól is kivételeket találni.

A családi tegező és nemtegező formák kölcsönös kapcsolatba hozhatók a családon kívüli érintkezésben használt nyelvi formákkal. Az alá-, fölé-, mellérendeltség, illetve a tisztelet kifejezésének a családban elsajátított formáiból választ az egyén az élet többi színtérének kommunikációs helyzeteiben is. Napjaink hétköznapi szóbeli kommunikációja, az internetes kommunikáció, illetve a reklám- és a médiakommunikáció is egyre erőteljesebben az általános tegeződés felé tart. Ez a tendencia visszahat a családi kommunikációra, az ott tapasztalható tegeződés pedig kihát a többi társas viszonylatra is. Ezért a családon belüli általános és kölcsönös tegeződés miatt a gyerekek és a fiatal felnőttek nehezebben illeszkednek bele társadalmunk státusorientált helyzeteibe, hiszen nem adódott, vagy csak nagyon kevés lehetőségük adódik a különböző távolságtartó és tiszteletet kifejező nemtegező formák elsajátítására és használati szabályaik begyakorlására. Korábban a családon belüli és kívüli nemtegezés ugyanis nem jelentett egyértelműen magázódást, ma viszont a magázódás a legelterjedtebb nemtegező nyelvi forma.

Kérdőívem negyedik kérdése arra vonatkozott, hogy a családon belüli hierarchia érezhető-e a kommunikáció során, és ha igen, akkor hogyan. A mintából összesen 9 adatközlő válaszolt erre a kérdésre igenel, náluk a családban elfoglalt hely és az életkor dominált a hatalmi viszonyokban. A hierarchia csúcsán a családfő (az apa), a szülők és az idősebb családtagok állnak, velük szemben a gyerekek és a fiatalabb családtagok helyezkednek el. A hatalom megnyilvánulását a kérdőívkitöltők abban látják, hogy ki irányítja a családot, illetve kinek a szava érvényesül a fontos döntésekben. A mintám alapján úgy látszik, hogy

nem fonódik össze szorosan a családbeli hierarchia nyelvi kifejeződése és a tegeződés/magázódás kérdésköre. Egyrészt ugyanis vannak olyan, nemtegező formákat is használó családok, ahol hatalmasan mindenki egyenrangú, másrészt vannak olyan „tegeződős” családok, ahol a hierarchia kifejeződik a mindennapi kommunikációban. A családi hatalom megoszlása nem nyelvhasználati módokhoz kötődik, hanem viselkedésformákhoz, döntési helyzetekhez.

4.3. A KOMMUNIKÁCIÓ SZÍNTEREI ÉS TÉMÁI

A közvetlen kommunikáció egyik legfontosabb színtere a család. Kíváncsi voltam arra, hogy vajon a leggyakoribb kommunikációs színtérnek is ez a kiscsoport tekinthető-e. Vagyis azt szerettem volna megtudni, hogy napi viszonylatban mennyit beszélgetnek a családok tagjai egymással, általában mikor történik ez a kommunikáció, mik a fő témák az egyes családtagokkal folyó beszélgetésekben, illetve azt is vizsgáltam, hogy kikkel szemben és milyen kommunikációs módok használatosak a mindennapi családi társalgásban. Kérdőívem következő kérdéscsoportja (5-8. kérdés) ezekre próbált választ keresni.

A mintámban elég nagy volt a szóródás a napi családi kommunikáció időtartamát illetően. Válaszadóim többsége hétköznapi és hétvégi adatokat is közölt. A hétköznapi átlag fél óra és egy óra volt, a hétvégi pedig két-három óra. Ez az időmennyiség is bizonyos alkalmakra koncentrálódott. Adatközlőim 90%-a a közös étkezéseket adta meg a családi kommunikáció fő színtereként, ezen kívül a következő tevékenységeket, időpontokat sorolták még fel: kirándulás, családi ünnepek, elalvás előtt, munka után, társasjátékozás közben. Azt láthatjuk tehát, hogy mindig valamilyen más tevékenységhez kötődik a beszélgetés, nem jelenik meg önmagában, önmagáért. Érthető, hogy hétköznap a munka miatt kevesebb idő jut a családi beszélgetésekre, mint hétvégén, viszont az átlag napi fél óra-egy óra a nap 24 órájához viszonyítva (aminek ideális esetben a harmada munkával, a harmada alvással telik el) kevésnek tűnik. Családonként azonban akadnak eltérések az átlaghoz képest. Egyik adatközlőmet idézve: „A férjemmel és a kislányommal mindennap több órát beszélgetünk. Megbeszéljük a napot.”

A kommunikációs módok közül a családon belül leggyakoribb és legkedveltebb a közvetlen szóbeli kommunikáció. A távolabbi lakó családtagokkal pedig telefonon érintkeznek adatközlőim. A kommunikációs módok közti választás a távolság, a téma, a fontosság függvénye, de fontos tényező még az adott eszköz (pl. mobiltelefon, internet) meglé-

te, illetve használatának ismerete is. Harmincnégy adatközlőm közül csupán négyen számoltak be a számítógépen keresztüli családi kapcsolattartási módról, közülük hárman az e-mailt említették, egyvalaki pedig az online csevegést. Napjainkra nagyon általánossá vált a mobiltelefon (átlag 2 telefon családonként), illetve az internet használata, így az volt az előfeltevésem, hogy ezeknek az eszközöknek az új kommunikációs formái (sms, e-mail, chat, online üzenet) a családon belül is egyre inkább előtérbe kerülnek. Ám a kérdőív eredményei nem ezt mutatták. Mivel a szűk családmag általában gyakran érintkezik egymással, köztük az élőbeszéd a domináns, és ha tehetik, ezt részesítik előnyben. Ha nincsenek egy fizikai térben a családtagok, akkor a telefon-/mobiltelefon-beszélgetés lép ennek a helyébe. Az sms azonban úgy tűnik, nem játszik fontos szerepet a családok kommunikációjában, legfeljebb csak a fiatal testvérek egymás közti kapcsolattartásában. A két legmodernebb kommunikációs formának (sms, számítógép általi kommunikáció) a családból való kiszorulása (illetve be sem kerülése) véleményem szerint azzal magyarázható, hogy kevésbé személyesek ezek a kommunikációs módok, mint a szemtől szembe interakció vagy a telefonálás. Ugyanis az sms-nél, és az e-mailnél nem halljuk családtagjaink hangját, a mosolyjelek alkalmazása pedig nem helyettesíti a tempót, a hangszínt és a hanglejtést. Továbbá a család idősebb tagjai (szülők, nagyszülők, távolabbi rokonok) nem is biztos, hogy rendelkeznek az adott eszközzel (mobil, illetve számítógép), vagy ha mégis, sokszor idegenkednek ezek kommunikációs módjaitól. Valamint az eszköz korlátozott tere (sms-nél maximum 160 karakter, vagy több sms áráért sms-ek összefűzése; e-mailnél pedig az író és az olvasó fél eszközhöz kötöttsége) is hozzájárulhat ahhoz, hogy a családtagok egymás között nem használják ezeket a kapcsolattartási módokat, még ha munkájukban, ismerősi, baráti körükkel való érintkezésben élnek is velük.

A családon belüli beszélgetések témái a kérdőív tanúsága szerint nagyjából azonosak adott családtagok között. Vagyis például a szülők és a gyerekek általában az óvodáról, iskoláról, játékról, tanulásról, barátokról, sportról szoktak beszélni. A házastársak egymás közti kommunikációjában a főzés és egyéb teendők, elintéznivalók, a pénzügyek és a gyerekekkel kapcsolatos események, történések megbeszélése szerepel. A szülők-nagyszülők és egyéb felnőtt közeli családtagok között pedig a munka, a politika, az egészség, a szórakozás, a sport és az aktuális dolgok jelentik a fő témákat. A család többi tagjával folytatott kommunikációra kétféle, teljesen eltérő válasz adódott: a legtöbben a „min-

denről” szót írták ide, de adódtak olyan adatközlőim is, akik azt állították, hogy a „távolabbi rokonokkal csak udvariassági beszélgetést folytatnak”. A családi beszélgetések legtöbbször „in medias res” kezdődnek, vagyis a családtagok rögtön a lényegre térnek rá. A beszélgetést kezdő és záró formulák sokszor elmaradnak vagy lerövidülnek.

Míg korábban több időt töltöttek az emberek szűkebb vagy tágabb családtagjaik környezetében, felgyorsult világunkban a családra, a családon belüli kommunikációra kevesebb idő jut, illetve átalakulóban van a korábbi, szinte rituálészerű családi beszélgetések gyakorisága, helye, ideje és témája. Ennek oka, hogy a családtagok nagyon sokat dolgoznak, és maradék szabadidejüket sem a családdal való beszélgetésre fordítják, hanem tévészésre, rádiózásra, internetezésre, egyéb tevékenységre. Egyik adatközlőm így írt erről: „Ha a férjem este hazaér, ő fáradt, és nem szívesen beszélget, csak a TV-t nézi.” A kommunikációs módok közül a közvetlen élőszó és a telefonbeszélgetés dominál, az egyéb kapcsolattartási módok (sms, e-mail, chat) pedig periférikusak, vagy egyáltalán nem jelennek meg a családi kommunikációban.

A kérdőív következő kérdéscsoportja a beszélgetés félbeszakítására vonatkozott. Azt teszteltem, hogy milyen esetekben és miért szakítják félbe egymást a családtagok beszélgetésük során, szokott-e a félbeszakításnak valamilyen következménye lenni, illetve, hogy a felnőttekre vagy a gyerekekre jellemzőbb-e a másik szavába vágás. A kapott eredmények azt mutatják, több ok is állhat a jelenség mögött. Az egyik ok a beszélgetésre rendelkezésre álló idő rövidege. Fentebb már bemutatam, hogy hétköznap átlag fél-egy óra jut a családi beszélgetésekre, s ebbe az időintervallumba próbálják a családtagok mondanivalójukat belezsúfolni. Ilyenkor előfordulhat – egyik adatközlőm szavaival élve – az is, hogy „mindig mindenki egyszerre akar beszélni”. Másik gyakori oka és formája a félbeszakításnak a vita. Vagyis mikor a családtagok eltérő állásponton vannak, gyakran a másik szavába vágva próbálják meg egymást meggyőzni az igazukról. Következő okként adatközlőim a felfokozott lelkiállapotot hozták fel: ha valaki erős élmények hatása alatt áll, azonnal meg szeretné másokkal is osztani a véleményét, élményeit. Továbbá akkor is egymás szavába vágnak a családtagok, ha hirtelen eszükbe jut valami, és félnek attól, hogy elfelejtik a mondanivalójukat. Különösen a gyerekekre jellemző, hogy sok minden érdekli őket, s amint látnak valami számukra fontos dolgot, azonnal be szeretnének róla számolni a szüleiknek. Utolsó oknak az adatközlők a direkt irányítást, vagyis a társalgás eredeti irányához való visszatérítést adták meg.

Az eltérő okokhoz természetesen eltérő következmények is társulnak. Legtöbben (több, mint 80%-a a mintámnak) azt válaszolták, hogy nincsen semmilyen következménye a félbeszakításnak, vagyis nem teszük azt szóvá, nem sértődnek meg. A minta 20%-a azonban az alábbi következményeket sorolta fel: rendreutasítás (ha gyerekről van szó), figyelmeztetés (ha felnőtt követte el a másik szavába vágást); veszekeedés; megsértődés; elmagyarázzák, hogy nem illik közbevágni. A „következmény” függ a közbevágás jellegétől is. Idézem: „Ha építő jellegű a beszólás, nincs gond, de ha csak azért, hogy halljuk a hangját, akkor lecsendítés következik” (iv-es adatközlő).

A félbeszakítások megszólításának számszerűségét tekintve kétféle válaszlehetőséget adtam meg: gyerek szakítja félbe a felnőtt beszédét, vagy felnőtt a gyereket. Az eredmények azt mutatják, hogy általában az első eset fordul elő a családok kommunikációjában, s adatközlőim bevallása szerint ennél jóval kevesebbszer vágnak a felnőttek a gyerek szavába. A harmadik lehetőség (felnőtt családtag szakít félbe felnőtt családtagot) számszerű megvalósulását nem teszteltem, de a félbeszakítások fajtáinál és következményeinél adatközlőim erre az esetre is kitértek. A mintegy 50-60 évvel ezelőtti családi kommunikációval összehasonlítva a mai, megállapítható, hogy nem érezhető olyan nagy mértékben a szóátadásban és a beszélgetés irányításában a családi hierarchia és a szabályok mindenáron betartása, illetve betartatása. Korábban ugyanis „a gyerekeknek hallgass volt a neve”, bizonyos helyzetekben jelen sem lehetett a felnőttek beszélgetésekor; ha ott is volt, nem szólhatott bele a beszélgetés folyamába, ha pedig mégis megpróbálta félbeszakítani a felnőttek szavát, nagyon komoly dorgálásban és rendreutasításban részesült. Manapság a családszerkezet megváltozása és a gyermek teljes jogú családtagként kezelése határozza meg a szóátadás módját és variációit.

A családon belüli kommunikáció színtereihez, témáihoz, idejéhez és minőségéhez kapcsolódott a kérdőív egy későbbi kérdése (a 17. számú kérdés) is. Ezzel a kérdéssel azt tudakoltam informátoraimtól, hogy kielégítőnek tartják-e a családjukban zajló kommunikációt, illetve, hogy sikerül-e általában megbeszélniük a fontos dolgokat. Továbbá a sikeres vagy sikertelen kommunikációs helyzetek okaira is rákérdeztem. A minta 60%-a találta kielégítőnek saját családjának kommunikációját. Ebben szerintük a kölcsönösség, az egymásrataltság, a bizalom, a türelem, a tisztelet, az érdeklődés, valamint a nevelés játszik szerepet. Adatközlőim 40%-a viszont úgy ítélte meg, hogy családjában csak részben vagy egyáltalán nem kielégítő a kommunikáció. Ennek okaként szinte

mindannyian az időhiányt, és a beszélgetésre fordított idő rövidségét hozták fel. Egyik adatközlőmet idézve: „Nem kielégítő! Általában a fontosabb dolgokat megbeszéljük, de sajnos keveset vagyunk együtt, mert mindenki éli a saját életét (tanul, dolgozik, tanfolyamra jár, netezik, tv-t néz).” A megoldást is megadták sokan: „Sokkal többet kellene beszélgetniünk”. A nem kielégítő kommunikációra az időhiányon túl a következő okokat sorolták még fel informátoraim: érdektelenség, bizalom hiánya, egyéni mentalitás, sértődés.

Látszik tehát, hogy a családban zajló kommunikáció időtartama, mennyisége, minősége, színterei és témái egymással szorosan összefüggnek, s mindegyik tényező a család szerkezetével, szokásaival, hagyományaisal kapcsolódik össze.

4.4. A KÖSZÖNÉSEK ÉS MEGSZÓLÍTÁSOK RENDSZERE

A köszönes- és megszólításformák az emberek közti kapcsolatteremtés és -fenntartás ősi nyelvi eszközei, s fatikus nyelvi elemek lévén alapvető fontosságúak az emberek számára. A gyerekek ideális esetben saját családjukban (a felnőttektől) sajátítják el a köszönes és a megszólítás formáit. Viszont manapság ez a hatás már fordítva is működik, sokszor ugyanis a család felnőtt tagjai a gyerekek által használt szlengszerű, rövidítéses és kreatív nyelvi formákat is átveszik, s a szűk családmaggal folytatott kapcsolattartásban használják is.

A kérdőív következő csoportjánál az alapvető köszöneseket és megszólításokat tudakoltam adatközlőimtől. Ennek kapcsán először arra voltam kíváncsi, hogy van-e valami szabálya informátoraim családjában annak, hogy kinek ki köszön előre, továbbá a családtagoknak szóló köszönesformákra kérdeztem rá. Informátoraim többségének (60%) a családjában semmilyen kimondott vagy hallgatóságos szabály nincsen a köszönes (sor)rendjére vonatkozóan. A családok másik részében azonban az ismert illemszabályok működnek. Vagyis a következőket írták: általában a férfiak köszönek a nőknek; férj a feleségnek; fiatalabb az idősebbnek; aki érkezik, az köszön, illetve a távozó; zömmel a fiatalabb kezd, vagy aki először meglátja a másikat, vagy aki jobban örül a másíknak; a gyerek köszön előre. Egy adatközlő azt írta, hogy náluk egyszerre történik a köszönes, ahogy meglátják egymást.

A különböző családtagoknak szóló köszönesek nem mutatnak nagy változatosságot, szinte mindenkivel szemben ugyanazokat a formákat használják. A szüleiket adatközlőim a *szia, szervusz, csókolom, helló, mizujs?, kezét csókolom* formákkal köszöntik, nagyszüleiket pedig a *szia,*

sziasztok, szervusz, csókolom szavakkal. A gyerekeknek a családban a szia és a szervusz köszönés jár, míg a házastársnak a szia, jó reggelt, cső. Adatközlőim testvérüknek a szia, szevasz, helló, cső, mizujs?, ahoj, háj (angol: hi = 'szia' fonetikus ejtése) szavakkal köszönnek. A távolabbi rokonoikat pedig a szia, sziasztok, csókolom, jó napot, adjisten köszönésekkel illetik. Egyetlen adatközlő említette azt meg, hogy a családtagjainak való köszönéskor elmaradhatatlan az ölelés, illetve a puszi.

A köszönés elmaradására vonatkozó kérdésemre hét adatközlő adott különféle magyarázatokat és következményeket, a többiek azt állították, hogy soha nem szokott elmaradni családjukban a tagok üdvözlése. Egyik adatközlőm arról számolt be, hogy a nemköszönést a családtagok egymással szemben „büntetesként” is szokták alkalmazni, vagyis ha valaki haragban áll a másikkal, akkor 1-2 napig elmarad a köszönés. Illetve ritkán figyelmetlenségéből adódóan vagy lelkiállapottól függően is előfordulhat a köszöntés hiánya. Ilyenkor viccesen figyelmeztetik a „szótlan” családtagot. Továbbá akkor sem szoktak néhányan köszönni a másikkal, ha reggel mindketten otthon kelnek. A család kötelékének a lazulását is mutathatja a köszönés elmaradása: „Esetleg a távolabbi rokonaimat nem ismerem meg, és akkor nem köszönök.” Valamint a családtagnak küldött e-mailben is néha elmarad a címzett köszöntése. Egyik (xvii-es) adatközlőm arról a természetes helyzetről is beszámol, hogy ha valamelyik családtag alszik, akkor a másik nem ébreszti fel, hogy elköszönjön, ha elmegy. Ilyenkor papírra írja a búcsúzást.

Összességében a családi köszönésekről megállapítható, hogy nem differenciálódnak annyira a köszöntött családtag nemének, családon belüli pozíciójának, életkorának, napszaknak és az alkalomnak megfelelően, mint régen. Mondhatni, nem is a köszöntött családtag személye határozza meg a köszönés formáját, hanem a köszönő nyelvi kompetenciája. A családon belüli általános tegeződés a köszönésformákban is érezhető, hiszen a csókolom, a jó reggelt, az adjisten köszönéseken kívül az összes többi forma tegező, és a tegező köszönésformák használati gyakorisága jóval nagyobb, mint a fentebb felsorolt nemtegező köszönéseké.

A köszönéssel szorosan összefonódik a megszólítás, mint másik fő kapcsolattartó eszköz. Volt néhány adatközlőm, aki a családtagjainak címzett köszönésekhez családtagja nevét, becenevét is hozzátette. Külön kérdés is foglalkozott azonban a kérdőíven a megszólításokkal: a 14-es kérdés. Ebben azt tudakoltam adatközlőimtől, hogy hogyan szólítják meg szüleiket, nagyszüleiket, házastársukat, gyerekeiket, testvéreiket, illetve a távolabbi rokonaikat. A válaszok a következők voltak:

(a.) szülő/nagyszülő megszólítása: *anya, apa, anci, anyuci, mami, papi, édes, apuka, apukám, mamikám, tata, anyóca, apóca/nagymama, nagyapu, nagytati, mamuka, nagy, papó;* (b.) házastárs megszólítása: *keresztnevéen, becenevéen, drágám, kicsim, csibe, csibém, apa, nyuszi, koalamacsi, mókuska;* (c.) gyermek megszólítása: *nevéen, becenevéen, anygalka, kishercegnő, picuri, kicsim, kisfiam, nagyfiam, manó, kis fiacskám, drága kis bogaram.* A gyermekek megszólításáról a xxxii-es számú adatközlőm ezt írta: „Általában becézve, viszont amikor fogytán a türelmem, akkor a teljes nevéükön szólítom őket.” (d.) testvér megszólítása: *nevéen, becenevéen, tesó, bátyus, hugi, öcsi;* (e.) távolabbi rokon megszólítása: *keresztnevéükön, ha tegezik őket; X bácsi/néni, ha magázzák őket; kedvesem, néne.*

A korábban a családban alkalmazott megszólításrendszerrel összehasonlítva napjaink családi megszólításait megállapítható, hogy nincsenek már meg a korábbi hierarchiaszerű megnevezési viszonyok. A családon belüli megszólításrendszer egyszerűsödésével, átstrukturálódásával hozható az is kapcsolatba, hogy napjainkban sokan küszködnek azzal, hogy nem tudják, hogyan szólítsanak meg valakit. A nyelvi egyenrangúsodás miatt ugyanis a család nem nyújt aktív lehetőséget a különböző nyelvi szerepek, viselkedésmódok elsajátítására.

4.5. KÁROMKODÁS ÉS TRÁGÁRSÁG

A káromkodás a verbális agresszió megnyilvánulási formája. Hirtelen érzelmi felindulásból, haragból bizonyos helyzetekben szinte mindenki szokott káromkodni. Ez természetes is. A gond csak ott van, ha minden alap nélkül teszi ezt valaki, s beszédében kötőszóként vagy töltelékszóként jelennek meg a szidalmak. A káromkodás megítélésében és használatában a családnak is fontos szerepe van.

A káromkodás kapcsán azt teszteltem, hogy a családokban kik és milyen helyzetben használhatnak durva, trágár szavakat, kikkel szemben és kiknek a füle hallatára. Valamint arra is rákérdeztem, hogy mi történik, ha valaki káromkodik a családban. Véleményem szerint ennél a kérdéscsoportnál lehet leginkább a válaszok hitelességének a torzulásával számolni.

A kapott adatokból az derül ki – adatközlőim állításai alapján –, hogy a családban leggyakrabban a férfiak szoktak káromkodni. A férjek káromkodására megadott tipikus szituációk a következők voltak: sportmérkőzések alkalmával, TV-nézés közben, telefonálás közben, nézeteltéréskor, ha elfogy a türelem. Erre kétféle reakció szokott adódni: a többi családtag vagy csitítja a káromkodó felet és rászól, vagy elengedik a

fülük mellett a hallottakat. A két reagálás közti választás attól függ, hogy gyerekek jelenlétében történik-e a káromkodás vagy sem. Általános elfogadott szabály a családoknál, hogy ha gyerek van hallótávolságon belül, akkor a szülő nem szokott káromkodni, és a gyerektől is elvárja, hogy kerülje a trágárságot. A családon belül a szülők részéről a gyerekek felé irányuló káromkodásmentes elvárással vág egybe a média ún. családi műsorpolitikája is. Ennek értelmében durva beszéd és káromkodás (elvileg) nem hangozhat el a gyerekműsorokban.

A mintámban egyetlen adatközlő volt (a xiv-es számú), egy 45 éves hölgy, aki nyíltan felvállalta, hogy gyakran szokott káromkodni. Idézem: „*Mi sajnos anyuval sokat káromkodunk, de jól esik.*”

A mintából hat család pedig azt válaszolta, hogy nem fordul elő káromkodás az egymás közti kommunikációjukban. A családnak fontos feladata van a nyelvi agresszió visszaszorításában. Első közösségeikbe (óvoda, bölcsőde, iskola) bekerülvén a gyerekek gyakran vesznek át egymástól trágár szavakat, sokszor anélkül, hogy tisztában lennének a pontos jelentésükkel. A szülőre hárul ilyenkor a leszoktatás feladata, és a magyarázat megadása, hogy miért nem illik ezeket a kifejezéseket érzelmi töltet nélkül, kötészóként használni. Csak akkor lehet azonban sikeres ez a „leszoktatás”, ha a szülő is ennek megfelelően kommunikál, hiszen a családi minta utánzás alapjául szolgál.

4.6. EGYEDI NYELVI FORMÁK

A család mint mikroközösség sajátos, csak rá jellemző nyelvi formákat, szófordulatokat és társalgási szokásokat, viselkedésmintákat is kialakíthat. Ezek egy része kívülállók számára nem vagy csak részben érthető. Az ilyen formák létrehozása mögött okként és célként az intimitás, az egy csoporthoz tartozás és a közös nyelvjátszékot beszélés húzódik meg. Másrészt az egyedi családi formákhoz tartoznak a különböző gyereknyelvi szavak is. Ez utóbbiak egy része (a gyerekek nyelvvelsajátítási szakaszainak azonosságából adódóan) minden családban nagyjából azonos (*baba, mama, lovatot* stb.), más részük viszont egyedi. A dolgozat szempontjából engem elsősorban a sajátos gyereknyelvi alkotások érdekeltek.

A kérdőív 17-es pontjában egyedi fordulatokat (megszólításokat, köszönéseket, becézéseket, mondásokat, szófordulatokat, egyéb egyedi nyelvi formákat) kértem adatközlőimtől. A következő adatokat kaptam: legtöbbször sajátos, a keresztnévtől független, csak a családjukra jellemző becézőneveket adtak meg. Például: a Zsolt nevű fiút *Csolónak* becézték, illetve *Macónka, Putyurka* megszólításokkal is illették. Egy

másik adatközlőm (xvii-es számú) példáit és magyarázatát szó szerint is idézem: „*Gyermekeink kiskori becézése, ami másnak tán semmit nem jelent, nekik a gyermekkorukat idézi. Kicsi lányunk Bani, nagyobbik Nyulam volt hajdanán.*” Vagyis a családban használatos gyerekkori megszólítások érzelmileg telítette válnak, s ennek köszönhető, hogy később is gyerekkori emlékeket tud felidézni egy-egy sajátos becenév. A gyerekek pedig egyéni nyelvi alkotásaikra később is szívesen emlékeznek. vi-os adatközlőm óvodás korában sokat akart kimondani egyszerre, így a *nyúl*, a *róka*, a *macika* szavakból megalkotta a *nyu-a-mó-a-ró-a-macika* kifejezést, amelyet családi berkekben azóta is emlegetnek. További példa egyedi gyereknyelvi szóalkotásra a *zokni* szó helyett használt *zokogni*, illetve a *keresztanya* szó helyetti *keke-beke* ikerszó. E két utóbbi példánál az eredeti szónak a hangalakja szolgált mintaként a gyereknyelvi szóalkotáshoz. Nem hangalaki utánzással létrehozott családi gyereknyelvi szavakra a következő példákat kaptam: *mérző* 'vonalzó', *a kutya bingol a farkával* 'a kutya csóválja a farkát'. Valamint adódott még egy érdekes gyereknyelvi birtokos névmás, a *tiem*. Ezt a formát akkor használják a gyerekek, ha van valami, amit nagyon szeretnének, de nem az övék, ilyenkor rákérdeznak: *tiem?* Vagyis a *tiem* és az *enyém* birtokos névmások szóvegyüléséből keletkezett.

Egyedi megszólítási formaként xxvii-es adatközlőm az *öreg* szót írta le. Régebbi nyelvünkben általában az apát, nagyapát, dédapát illették ezzel a szóval. Adatközlőm családjában is az édesapa kezdte el használni ezt a megszólítási formát, saját magával kapcsolatban, de később a lánya nemcsak vele szemben, hanem a fiatal (9, 19 éves) öccseivel szemben is az *öreg* megszólítást választja, kihasználva a szó bizalmas, tréfás stílusértékét. Egyéni szóhasználatra példa még a sportnyelvből származó *kapufa* szó, amelyet egyik adatközlőm férje használ akkor, ha valami nem stimmel, ha valamivel nem ért egyet. Továbbá ő számolt be a *mazsola* szónak saját gyerekükre, és minden más ismerős gyerekre használt megszólítási formájáról.

Egy-egy család nyelvi hagyományának továbbélését mutatják a következő példák. xiv-es adatközlőm anyai nagyapjától hallotta és tanulta meg a 'falsan, hamisan szól' jelentésben használatos *fufnyás* szót. A *fufnyás* szót nem találtam meg az Új Magyar Tájszótárban sem, csak egy alakilag hasonló változatra bukkantam, a *fufnyos* melléknévre (II. kötet, 530). A szótár szerint ennek a *fufnya* melléknévvvel egyezik meg a jelentése. A *fufnya* szót Aszódon adatolták a tájszótár készítői 'orrhangon beszélő' jelentéssel. Lehetséges tehát, hogy a *fufnyos* szó alakváltozata a *fufnyás*, s a szó esetleg jelentésbővülésen is keresztülmehetett

egyres nyelvjárásokban. Ugyanez az adatközlőm apai nagyapjától örökölte a „Mindjárt leteszem a pikót” ’mindjárt lebabázok’ jelentésű szófordulatot, apai nagyanyjától pedig a „Jaj, egyekimamája” hízelgést. Adatközlőm bevallása szerint már nagyszülei sem tudták teljesen pontosan ezeknek a kifejezéseknek az eredetét, és jelentését, csak használati körüket ismerték. Az első kifejezésben szereplő *pikó* szót ilyen jelentés-körben nem adatolja az Új Magyar Tájszótár. A szótár a következő jelentéseit közli a szónak (IV. kötet, 473): 1. a két végén kihegyezett, arasznyi nagyságú fadarab, bige; 2. hajfonat, copf; 3. bohó, ügyetlen; 4. El ne vedd a pikót! (gyereknek vagy terhes asszonynak mondják, ha keveset adnak nekik a finom ételből, nehogy a túlságosan erős kívánság ártalmas legyen). A szónak talán a 4. jelentése hozható kapcsolatba az adatközlőm által megadott használati körrel.

Látható tehát, hogy a korábbi nyelvi formák (amelyek valószínűleg nem csak erre az egy családra voltak jellemzőek) mára már családi hagyománnyá, egyedivé válnak.

Adatközlőim a csak a saját családjukra jellemző nyelvhasználati formaként különböző nyelvjárási jelenségeket, valódi tájszavakat is felsoroltak. Például: *makuka* ’napraforgómag’, *furik* ’talicska, targonca’, *foncsik* ’hajfonat, varkocs’, *stelázi* ’polc’. Azok a kérdőívkitöltőim adtak meg tájszavakat családi jellegzetességként, akik eredeti lakóhelyüktől távolra, az ország más részébe kerültek el. Számukra a „családi hagyományt” és egyediséget jelentik ezek a kifejezések, jóllehet, valójában nem családok, hanem tájegységek, nyelvjárási területek eltérő szavai csupán.

4.7. EGYÉB VIZSGÁLT FORMÁK

A magyar családok több mint 90%-ában a magyar nyelvet használják a családi kommunikáció nyelveként. Am ettől eltérően vannak olyan családok, amelyek mindennapi beszédtevékenységük során két nyelvet használnak és kétnyelvű környezetben is élnek. Náluk természetesen a családi kommunikáció szabályait és szokásait, a kódváltás színtereit és gyakoriságát, valamint a különböző magatartásformákat is a két nyelv, illetve a két kultúra határozza meg. Kérdőívem utolsó számozott kérdése (a 23. kérdés) a kétnyelvűségre vonatkozott: arra, hogy van-e kétnyelvű egyén a családban, ha igen, ki az, és milyen nyelvek tekinthetők az „(anya)nyelveinek”. Továbbá arra is kíváncsi voltam, hogy mi-ben különbözik a kétnyelvű családtaggal folytatott kommunikációs és viselkedési forma a többi egynyelvű családtaggal szembeni kommunikációs módtól.

Mintám viszonylag kis méretéből (34 adatközlő) adódóan nem vártam, hogy a kérdőív alapján sok mindent megtudhatok a kétnyelvűek családi kommunikációjáról. Összesen csak négy adatközlőm számolt be arról, hogy van kétnyelvű tag a szűkebb, illetve tágabb családjában. Informátoraim válaszait szó szerint idézem az alábbiakban.

(xiv-es adatközlőm): „Nagymamám elemi 1-2. osztályban szlovák iskolába járt. A magyar volt az anyanyelve, de a boltban haláláig szlovákul számolt.”

(vi-os adatközlőm): „Másod unokatestvéremék német-magyar nyelven beszélnek. Sajnos ritkán találkozunk, főleg magyarul és kicsi részben németül beszélünk.”

(xxv-ös adatközlőm, Vajdaság): „Egyik unokatestvérem az egész családjával (szerb). Mivel Budapesten élnek már több éve, igyekeznek magyarul beszélni, de van, hogy mondatrészeket szerbül mondanak. Olyankor én is szerbül válaszolok (ha tudok).” A „Miben különbözik a kétnyelvűvel folytatott kommunikáció?” kérdésre pedig ezt írta ez az adatközlőm: „Rengeteget. Vannak tipikus hibák. Sokszor nagyon tömören, de találóan fogalmaznak. A szórend gyakran a szerb mondat szerkesztés szerinti. Alanyi/tárgyas ragozás keverése. Névmások pontatlan ragozása.”

(xi-es adatközlőm): „Sógornőm külföldön házasodott meg, férje több nyelven beszél, közte a magyart is tanulja most. Vele több nyelven beszélünk. Furcsa keveréke a magyar-angol-francia »kézzel-lábbal« nyelvnek.”

A kétnyelvűségen túl rákérdeztem még a szellemileg sérült családtaggal való kommunikációra is. Három adatközlő számolt be a családjában élő sérült emberről, ők az időskori agyérelmeszesedést, illetve szenilitást említették. Arról számoltak be, hogy türelemmel, lassan és nehezen, többször ismételt magyarázatokkal tudnak csak a sérült családtaggal kommunikálni.

4.8. TÁRSADALMI-TÁRSALGÁSI ILLEMSZABÁLYOK

Az illem „A társadalmi érintkezés, a jó modor, az udvariasság szabályainak összessége” (ÉKsz. 587). Az illemtudás az egyén viselkedésében és az általa használt nyelvi formákban nyilvánul meg. Az alapvető illemszabályok általában családi környezetben sajátítódnak el, ennek hiányában explicit útmutatásért illemtankönyvekhez is szokás folyamodni. Az általános viselkedési minták közé a kérdőívvel is tesztelt köszönések, megszólítások, tegező és nemtegező formák használata tartozik, de ezen túl a nyelvi illem témakörébe sorolható minden egyéb nyelvi forma által kifejeződő viselkedési mód.

A kérdőív 20-as kérdésével azt vizsgáltam, hogy milyen társadalmi-társalgási illemszabályok jellemzőek a családok kommunikációjára, illetve, hogy szoktak-e sérülni ezek a szabályok a mindennapi viselkedésben. Néhányan azt válaszolták, hogy családjukban semmilyen különös illemszabály nem érvényesül. Volt, aki ehhez hozzáfűzte, hogy „spontán beszélgetések zajlanak, mindenki elmondhatja a saját véleményét”, illetve „nem ragaszkodunk szorosan az illemhez, a kölcsönös szeretet, aggodás jellemző”, „nincsenek begyakorolt kötelező formák”. A válaszokból úgy tűnik, hogy azok is az alapvető magatartásszabályok alapján élnek, akik elutasították ezek létezését. Például: „Közvetlenek vagyunk, nem adunk a formásokra, de az általános illemszabályokat általában betartjuk.” A legjellemzőbb válaszok a következők voltak: általános szabályok megléte (5 adatközlő), idősek tisztelete (2 adatközlő), tisztelet a másik ember, illetve a mondanivalója iránt (4 adatközlő), a családtag meghallgatása (nem szakítják félbe) (2 adatközlő). Kettőn említették továbbá a régi, még gyermekkorukból magukkal hozott viselkedésmintákat.

A társadalmi-társalgási illemszabályok sérülésére vonatkozó kérdéssemre a leggyakoribb válasz az volt, hogy általában nem szoktak sérülni a szabályok. Amely adatközlők felvállalták, hogy néha sérülnek az általános illemszabályok, azok a következő szituációkat adták meg: néha egymás szavába vágnak; káromkodnak; van eset, hogy nem köszön valaki valakinek; kiabálás, veszekedés.

A családon belüli viselkedésformák vizsgálatából az derül ki, hogy valamilyen szabályok természetesen minden családban irányítják az egymás közti érintkezéskultúrát, még ha nem is tudatos ezeknek a szabályoknak a megléte és alkalmazása. A korábban tesztelt nyelvi tiszteletadási formák használatával egybevágóan itt is azt mondhatjuk, hogy a szabályok nem érvényesülnek mereven, és a család szerkezete, kapcsolathálója irányítja a viselkedést.

Adatközlőimtől a 19-es kérdésben az iránt is érdeklődtem, hogy mi jellemzi családjuk nyelvi normáját. Nem volt azonban túl szerencsés a kérdésnek ez a megfogalmazása, ugyanis – ahogy az adatokból kiderült – nem számoltam azzal, hogy informátoraim nem ismerik a nyelvi norma fogalmát. Ennek megfelelően sokan üresen hagyták a kitöltendő részt, mások leírták, hogy nem ismerik a fogalmat, illetve nem értik a kérdést. A többi válaszadó pedig a saját elgondolásai alapján értelmezte a terminust, így adódtak a „megszokott”, „általános”, „szokásos”, „konzervatív”, „nagy szókinccsel rendelkezem”, „utálok a káromkodást”, „szerintem jó”, „nincs semmi különös benne”-szerű válaszok.

A nyelvi normához, illetve annak változásához kötődött a kérdőív 16-os kérdése is. Idézem: „Van-e olyan jelenség, nyelvi forma családjuk nyelvhasználatában, amely jelentősen különbözik attól, amely az Ön gyermekkorában volt használatos? Ha igen, kérem, írjon rá példát! Miben látja a legfőbb eltérést?” Ezt a kérdést azonban már a kérdés megfogalmazásából és a nyelvi norma terminus kihagyásából adódóan adatközlőim értették, így értékelhető válaszokat is adtak. Az egyik fő különözési pont a tegeződés és a magázódás kérdésköre volt. 48 éves adatközlőm véleménye – „Régen tessékeltük a szülőket. Mára közvetlenebb lett a család a tegeződéssel. Mindenki egyenrangú” – egybeesik a 4.2. fejezet konklúziójával, vagyis, hogy a nyelvi egyenrangúsodás a család szerkezetének a változását tükrözi.

A másik eltérési mód a nyelvjárási elemek kiszorulása a családból. Több adatközlő is leírta, hogy gyermekkorában a szülei eléggé erős tájékozásban beszéltek, manapság azonban családjukra a köznyelvi ejtészavaltat jellemző.

A gyerekek nyelvhasználatát és viselkedéskultúrájának a megváltozását is kiemelték informátoraim, mint különbséget. A szabadabb, egyenrangúbb családokban a gyerekek néhol kevesebb tisztelettel viseltetnek a szüleik iránt, mint régen, vagy legalábbis nyelvi megnyilatkozásaik alapján ez következtethető ki. Idézem (viii-as) adatközlőm szavait: „Gyermekeim határozott igen-nem válaszai nekem nem mindig tetszenek. Én nem mertem gyerekkoromban.”

A trágárság mértékének megnövekedését is megemlítették a válaszadók. „A gyerekkoromban nem találkoztam annyi trágár szóval, és másokat nem bántottak meg szóval a szüleim.”

Egyik adatközlőm egy szóhasználati érdekességet írt le: „A családomban mást jelent a »becsukom az ajtót« és a »bezárom az ajtót«, mint amit gyerekkoromban használtam. Becsukom = 'kulcsra zárom', bezárom = 'kilinccsel zárom’.

5. ÖSSZEGZÉS

Dolgozatomban a családhoz mint mikroközösséghez tartozó társadalmi nyelvvaltozatot és a családon belüli magatartásformákat mutattam be gyűjtött anyag elemzése alapján. Vizsgáltam a családszerkezetet és ennek a nyelvi hatásait. Bemutattam a családi kommunikáció fő szintereit és témáit, a családon belüli tegezés és nemtegezés rendjét és formáit, a köszönések és megszólítások rendszerét, valamint kitértem a csa-

ládon belüli káromkodásra, az egyedi nyelvi formákra és a kétnyelvűség kérdésre is. A nyelvi adatok bemutatásán túl megadtam a hozzánk kötődő magatartásformákat is. A családtípusokban az utóbbi években-évtizedekben bekövetkezett változásoknak jól érezhető nyelvi lecsapódásai is vannak, amelyek aztán a társadalmi nyelvhasználatban is megjelennek.

FÜGGELÉK

(i) A felhasznált kérdőív

KOMMUNIKÁCIÓ A CSALÁDBAN

Életkor:

Lakóhely:

Foglalkozás:

Családban elfoglalt hely:

Milyen családban nőtt fel:

Tisztelt Uram, Kedves Hölgem!

Ha kitölti ezt a kérdőívet, segítséget nyújt nekem egy nyelvészeti felmérés elkészítéséhez, ugyanis adatközlő lesz. A vizsgálat névtelen, de kérném, hogy az életkorát, a lakóhelyét, a foglalkozását, valamint a családban elfoglalt helyét tüntesse fel a jobb felső sarokban, valamint azt, hogy milyen családban nőtt fel.

A kérdések arra irányulnak, hogy milyen napjainkban a családon belüli kommunikáció.

Köszönöm a segítséget és az együttműködést!

1. Kérem, írja le saját családja szerkezetét! Kik és hányan tartoznak a szűkebb és a tágabb családjához? Ezek közül kik azok, akikkel rendszeres kommunikációs kapcsolatban van?
2. Van-e valaki, akit magáz a családjában, illetve van-e valaki, aki magázza Önt a családban? Ha előfordul magázódás, kérem, írja le, milyen formákat szokott Ön használni, és milyen magázó nyelvi formákat használnak Önnel?
3. Az Ön családjában mitől függ a tegeződés/magázódás rendje?

4. A családon belüli hierarchia érezhető-e az Ön családjában a kommunikáció során? Ha igen, hogyan?

5. Átlagosan mennyit szokott beszélgetni egy nap a családtagjaival?

6. Van-e olyan tevékenység, illetve jellegzetes időpont, amikor kizárólag a családtagjaival szokott foglalkozni, beszélgetni? Ha igen, mikor?

7. Kivel szemben és milyen kommunikációs formákat szokott előnyben részesíteni a családjában? (Pl.: élszóbéli kommunikáció, telefon, sms, e-mail, egyéb) Mitől függ, hogy milyen kommunikációs formát választ?

8. Miről szokott a leggyakrabban beszélgetni a szüleivel? És a testvérével? És a gyermekével? Mi a legfőbb téma a házastársával való kommunikáció során? És a család többi tagjával történő beszélgetéskor?

9. Elő szokott-e fordulni, hogy a családi beszélgetésekben valaki félbeszakítja a másikat? Milyen esetekben? Ki szokta ezt a leggyakrabban megtenni?

10. Melyik gyakoribb a családjukban: felnőtt szakítja félbe a gyerek(ek) beszédét, vagy gyerek a felnőttét, felnőttéket?

11. Szokott-e a félbeszakításnak valamilyen következménye lenni? Ha nem, miért nem? Ha igen, miért, és mi szokott az lenni?

12. Van-e valami szabálya az Önök családjában annak, hogy kinek ki köszön előre?

13. Hogy köszön a szüleinek? És a nagyszüleinek? Hogy köszön a gyermekeinek? Hogyan köszön a házastársának? Hogyan köszön a testvéreinek? Hogyan köszön a távolabbi rokonainak? Van-e arra példa, hogy a mindennapok során elmarad a családjában a köszönés? Ha igen, mikor? Volt-e ebből valamilyen probléma?

14. Hogyan szólítja meg a szüleit, nagyszüleit? Hogyan szólítja a házastársát? És a gyermekét? Milyen megszólítással illeti a testvéreit, illetve a távolabbi rokonait?

15. Kik és milyen helyzetben használhatnak durva vagy trágár szavakat az Ön családjában? Kikkel szemben és kiknek a füle hallatára? Mi történik, ha valaki káromkodik a családban?

16. Van-e olyan jelenség, nyelvi forma családjuk nyelvhasználatában, amely jelentősen különbözik attól, amely az Ön gyerekkorában volt használatos. Ha igen, kérem, írjon rá példát! Miben látja a legfőbb eltérést?

17. Van-e olyan nyelvi forma (megszólítás, köszönés, becézés, mondás, szófordulat, szó stb.), amely kizárólag az Önök családjára jellemző? Ha igen,

kérem, írjon rá példát! Azt is adja meg, hogy a családban kihez fűződik a példaként hozott egyéni forma kitalálása.

18. Ön szerint kielégítő-e a családjában zajló kommunikáció, sikerül-e általában megbeszélni a fontos dolgokat? Ha igen, ez minek köszönhető? Ha nem, mi lehet ennek az oka?

19. Mi jellemzi a családja nyelvi normáját Ön szerint?

20. Milyen társadalmi-társalgási illemszabályok jellemzőek a családi kommunikációjukra?

21. Mik azok, a fentebbi illemszabályok közül, amelyek a leggyakrabban szoktak sérülni, vagyis melyek azok, amiket nem mindig szoktak betartani?

22. Van-e szellemileg sérült (autista, Down-kóros, Alzheimer-kóros stb.) személy a családjában? Ha igen, ki az, és milyen sérülése van? Miben különbözik a vele folytatott kommunikációs forma a többi családtaggal folytatott kommunikációs módtól?

23. Van-e kétnyelvű egyén a családjában? Ha igen, ki, és milyen nyelvek tekinthetők az (anya)nyelveinek? Miben különbözik a vele folytatott kommunikációs forma a többi egynyelvű családtaggal folytatott kommunikációs módtól? Tud-e csak a kétnyelvű egyénre jellemző nyelvi formát, fordulatot?

Ha bármi mást fontosnak tartana családja nyelvhasználatával kapcsolatban, legyen az akár szóhasználati érdekesség, akár valamilyen kis történet, kérem, írja le!

Még egyszer köszönöm a segítségét!

(ii) Statisztika az adatközlőkről

A kérdőív kitöltésénél névtelenséget ígértem adatközlőimnek, az életkorukat, a lakóhelyüket, a foglalkozásukat és a családban elfoglalt helyüket azonban meg kellett adniuk. Ez alapján következzen egy összesítés az adatközlőkről.

Adatközlők	Életkor	Lakóhely	Foglalkozás	Családban elfoglalt hely
(i)	24 év	Ózd	beszerző	gyermek
(ii)	53 év	Ózd	egészségügyi dolgozó	anya
(iii)	45 év	Ózd	elsősegélynyújtó	anya
(iv)	38 év	Ózd	alkalmazott	családfő
(v)	48 év	Ózd	pénzügyi előadó	anya
(vi)	23 év	Ózd	egyetemi hallgató	gyerek
(vii)	38 év	Ózd	vállalkozó	anya
(viii)	50 év	Ózd	gyűjteménykezelő	anya
(ix)	43 év	Ózd	eladó	feleség
(x)	28 év	Ózd	eladó	gyermek
(xi)	35 év	Ózd	könyvelő	anya
(xii)	36 év	Ózd	számviteli munkatárs	anya
(xiii)	20 év	Ózd	adminisztrátor	gyerek
(xiv)	45 év	Ózd	számlázási előadó	gyerek
(xv)	58 év	Sarkad	fodrász	anya
(xvi)	47 év	Budapest	osztály ügyintéző	családfő
(xvii)	56 év	Ózd	asszisztens	anya
(xviii)	65 év	Sarkad	nyugdíjas középisk. tanár	apa
(xix)	50 év	Budapest	kutató farmakológus	anya
(xx)	35 év	Budapest	középpvezető	férj
(xxi)	27 év	Budapest	operátor	családfő
(xxii)	26 év	Budapest	egyetemi hallgató	feleség
(xxiii)	70 év	Budapest	nyugdíjas	(elvált) családfő
(xxiv)	24 év	Szeged	PhD-hallgató	gyerek
(xxv)	33 év	Palics	tanár	gyerek
(xxvi)	25 év	Szeged	PhD-hallgató	gyerek
(xxvii)	25 év	Szeged	szociális munkás	gyerek
(xxviii)	34 év	Kardoskút	adminisztrátor	anya
(xxix)	53 év	Budapest	rokkantnyugdíjas	anya
(xxx)	44 év	Budapest	titkárnő	anya
(xxxi)	29 év	Miskolc	köztisztviselő	anya
(xxxii)	33 év	Budapest	nem dolgozik	anya
(xxxiii)	27 év	Szeged	egyetemi tanársegéd	gyerek
(xxxiv)	24 év	Szeged	PhD-hallgató	gyerek

- Bácskai István (szerk.) 2004: *Protokoll*. Magyar Protokollosok Klubja Országos Egyesület, Budapest.
- Balázs Géza–Grétsy László (szerk.) 2001: *Nyelvi illem – nagyszüleink kiskorában, Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázataiból*, Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bíró Zoltán 1984: A szóértés feltételeiről (Kommunikáció a családban). In: *Beszéd és környezet*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 87–127.
- Deme László–Grétsy László–Wacha Imre (szerk.) 1987: *Nyelvi illemtan*, Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Budapest.
- Domonkosi Ágnes 2002: *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. Debrecen, 69–112.
- Fülöp Géza 1996: *Az információ*. ELTE Könyvtártudományi Informatikai Tanszék, Budapest, 2. bővített és átdolgozott kiadás; elektronikus változata: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/konyvtar/informat/azinform/html/kommkis.html>.
- Ginott, Haim 1999: *Szülők és gyermekek*. SHL Hungary Kft, Budapest, harmadik kiadás.
- Görög Ibolya 2000: *Mindennapi maceráink*. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Juhász–Szőke–O. Nagy–Kovalovszky (szerk.) 1989: *Magyar értelmező kéziszótár*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 587.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor 2000: *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor 1995: *Rejtjelek 2*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Lawton, Denis 1974: *Társadalmi osztály, nyelv és oktatás*. Gondolat, Budapest.
- B. Lőrinczy Éva (főszerk.): *Új Magyar Tájszótár, II, IV. kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Somlai Péter 1986: *Konfliktus és megértés*. Gondolat, Budapest.
- Szabó Éva 1997: A csoport fejlődésének és működésének alapmechanizmusai. In: Mészáros Aranka (szerk.): *Az iskola szociálpszichológiai jelenségvilága*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 130–147.